

УДК 930.2 (477) „18/19”

О. М. Богдашина

ІСТОРИЧНИЙ ФАКТ У ТРАКТОВЦІ ІСТОРИКІВ-ПОЗИТИВІСТІВ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті О. М. Богдашиної «Історичний факт у трактовці істориків-позитивістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» охарактеризовані особливості методології того часу.

Ключові слова: історичний факт, документ.

В статье Е. Н. Богдашиной «Исторический факт у трактовці істориків-позитивістів України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» охарактеризованы особенности методологии исторической науки того времени.

Ключевые слова: исторический факт, документ.

In the article of O. Bogdashina «Historical fakt in the historical science in Ukrainian of the second half of the XIX – early XX century» is characterized character features of methodology of the historical science in that time.

Key words: historical fakt, document.

Постановка проблеми. Концепт «історичний факт» є одним з малодосліджених, водночас дискусійних проблем методології історіографії.

Історіографія проблеми. У науковій літературі [1] поняттю «історичний факт» приділено мало уваги, особливо трактовці істориками-позитивістами другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Основна частина. Засновники позитивізму О. Конт [2, с. 24; 3, с. 142–152 та ін.],

Дж. Ст. Мілль [4, с. 842–843], Г. Спенсер [5, с. 72]. Засновники «першого» позитивізму допускали можливість пояснити будь-який факт індуктивним шляхом. Вимога поставити історичну науку на ґрунт дослідного знання не була новою чи оригінальною, але вона настільки відповідала загальним настроям, що мала порівняно мало відкритих опонентів. Тому для позитивістської історіографії характерна така посиленна увага до пошуку історичних фактів у джерелах. Французькі теоретики історичного джерелознавства Ш. В. Ланглуа та Ш. Сеньобос

підкреслювали: «Історія пишеться за документами... Ніщо не може замінити документів: немає їх, немає й історії» [6, с. 13].

І. В. Лучицький, посилаючись на О. Конта та Дж. Ст. Мілля, висунув таку послідовність дослідження історичних фактів: групування та класифікація; виявлення зв'язку між ними; виявленням шляхом порівняння епохи, що вивчається, з попередніми, що було внесено нового в історичне життя, яких змін зазнали досліджувані явища; показ того, що може явитися результатом діяльності досліджуваної епохи у найближчому майбутньому, чим частково перевіряється правильність зроблених висновків [7, с. 12–13]. Завдання історика І. В. Лучицький визначив як «дослідження конкретних фактів, окремих видів та або підвидів, різновидів, явищ суспільного життя та суспільного розвитку» [7, с. 18].

Історики-позитивісти проголошували факти єдиною основою наукових досліджень, критикували попередників за здогади, що не підтверджені фактами з джерел. Так, Д. М. Петрушевський негативно оцінював дискусію між германістами та романістами, у першу чергу, через неправильне використання ними джерел та спотворення історичних фактів: «Постійні наляжки, насилування текстів та викривлення фактів в силу бажання підігнати під рубрики, що складені задалегідь, цілком неминучий результат внесення до наукової роботи зовсім стороннього елемента, дуже шкодять науковій цінності досліджень представників названих шкіл» [8, с. 315].

Культове ставлення до історичного факту призводило до недооцінки вироблення теорій. «Ніякий дослідник не може і не повинен іти у своїх твердженнях далі того, що говорять джерела, – відмічав М. М. Ковалевський. – Краще визнати деякі питання нез'ясованими, ніж замість відповіді наводити гіпотези, які не спираються на факти» [9, т. I, с. 306].

На сторінках книги «Істория как наука и как предмет преподавания» одеський дослідник І. Смоленський обстоював фактологічний як єдино науковий підхід до вивчення історичного процесу, називаючи помилковим тлумачення тих історичних фактів, які зобов'язані своїм походженням здогаду [10, с. 3]. Як одне із завдань історичної критики пропонувалося «надати історичному факту властиву для нього ступінь ймовірності» [10, с. 27].

В. Б. Антонович постійно підкреслював, що кожний історичний факт має бути підтверджений документально. Він радив своїм учням: «Не пишіть ні одного слова, коло воно не спирається на вивчений матеріал, не робіть ні

одного висновку, вищого за встановлені факти, не вірте на слово ні одному з авторів, навіть нашим літописам, пишіть коротко і ясно, щоб і дитина розуміла» [11, ф. 1, од. збер. 8093, арк. 2].

Подібно до свого вчителя В. Б. Антоновича, М. С. Грушевський уникав теоретизувань. Він вважав, що не повністю зібрані джерела не дозволяють робити узагальнення під час вивчення минулого. «Мої розвідки, – підкреслював він в одній із передмов до збірки документів, – служать живим протестом проти таких передчасних генералізувань... Спішитися з такими загальними висновками, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій... було б ненауково» [12, с. 2 прим.].

Проводити правильний відбір та аналіз історичних фактів закликав колега М. С. Грушевський: 1) «треба вибирати тільки те, що безпосередньо служить до розуміння еволюції народного життя» [13, т. 5, с. VI]; 2) «слідити явища найбільш типові, найбільш загальні, незалежно від тих модифікацій» [13, т. 5, с. 3]. Факт чи явище, на переконання ученого, потрібно «взяти... в обстановці історичної еволюції і в цілості його... факт сей представляється зовсім зрозумілим» [14, с. 33].

Уникання теоретизувань вважалося запорукою об'єктивності та правдивості досліджень. Показово, що М. С. Грушевський високо оцінив саме фактографічний стиль магістерської дисертації П. А. Іванова. За оцінкою рецензента, П. А. Іванов «держиться ґрунту ясних і безперечних фактів»; не висловлює гіпотез; «не дуже застановляється [так у тексті – О. Б.] і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших висновків; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозв'язаними і обминає неясні точки в історії» [15, с. 6]. Водночас сам М. С. Грушевський визнав, що фактографічний підхід «позбавляє й можливості дати нові, оригінальні висновки і комбінації: то трудно без дрібнішої аналізи історичного матеріала, користання з аналогій інших земель» [15, с. 6]. «Всякий, – підкреслював науковець в іншій рецензії, – в праці науковій мусить виразно відрізнити факт від догадки або відомості незафактованої; фактичний висновок може повстати тільки на основі фактів; на догадках і суперечних відомостях можна збудувати тільки гіпотезу, яку можна ставити тільки як гіпотезу, з резервою і яка тільки через повну перевірку новими датами може подбати собі віру» [16, с. 10].

На початку ХХ ст. історики-позитивісти стали приділяти не стільки проблемі збору історичних фактів, скільки їх інтерпретації не

лише дослідником, а й автором історичного джерела. З цього приводу Д. І. Багалій писав, що історик має справу «не з чистим матеріалом, а з відсвітом його в почуттях спостерігача: таким чином, він бачить не самий факт, а тільки переломний (відсвічений) промінь від нього» [17, с. 8]. «У вищій мірі важливо, – підкреслював також одеський науковець В. Е. Крусман, – не лише, як у дійсності розігралася та чи інша подія, а й також яким вона уявлялася сучасникам або майбутнім поколінням» [18, с. 6].

Подібне твердження висловив і М. С. Грушевський: «Історикові кінець кінцем не менше, а навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) – а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості і які враження й настрої серед них викликали. Особливо ж це цінне тоді, коли зможемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність цих настроїв з економічною й і соціальною обставиною їх життя і т.д.» [13, т. 9, кн. 1, с. 6].

Подібного погляду дотримувався П. І. Аландський. «Факти недоступні історичному, – підкреслював київський учений, – він має справу лише з відображенням їх у свідомості свідків-очевидців або свідків-посередників» [19, 1884, № 10, с. 49].

У своїх інтерпретаціях історичних фактів позитивісти спиралися, у першу чергу, на джерельну інформацію, вважаючи свої роздуми другорядними, лише узагальненнями знайдених фактів. Історичний факт, – підкреслював В. К. Піскорський, – «відтворити...не можна, а вивчається [факт] лише по тому сліду, який він залишає після себе у вигляді речового чи письмового документу» [20, ф. 604, картон 4, од. збер. 1, арк. 14].

Проблема класифікації історичних фактів також стала предметом обговорення серед істориків-позитивістів.

Важливість класифікації у процесі аналізу історичних явищ обґрунтував М. П. Драгоманов: «Щоб здобути які б то не було узагальнення з історичних явищ і щоб надати практичне значення науці про ці явища, необхідно розкласифікувати історичні явища за родами та видами» [21, с. 175].

Більшість науковців вважала можливим, як і в природознавстві, за допомогою методу типізації з'ясувати головні історичні факти, що свідчать про характерні для всієї епохи тенденції суспільного розвитку. Факти, що суперечили виявленим тенденціям, вважалися нетиповими.

Позитивісти продовжували використовувати поділ історичних фактів на економічні,

політичні, культурні, а також на масові та одиничні. Найбільш зрозумілою та прийнятною була класифікація В. Ю. Данилевича. Київський науковець групував історичні явища за змістом: на економічні, соціальні, політичні, культурні та релігійні [11, ф. 29, од. збер. 122, арк. 60]. Д. М. Петрушевський також поділяв всі історичні факти на економічні, соціальні, політичні, явища духовного життя [22, с. 7]. Є. В. Гарле характеризує спільне, на його думку, проблемне поле історичної науки та соціології, поділяв суспільні факти на чотири групи: а) «господарський устрій суспільства»; б) «політичні установи»; в) «вчинки членів даної соціальної одиниці»; г) «всі прояви психічної діяльності людей, що виражаються в усному та писемному слові, у діяльності літератури, мистецтва, творчості абстрактної та конкретизуючої думки» [23, с. 430–431]. Отже, вчений виділив у четвертій групі «факт-джерело».

Ф. І. Шміт запропонував ряд підходів до класифікації історичних фактів: 1) за належністю до історії: політичної, соціальної, історії релігій, філософії, права, літератури, мистецтва; 2) за хронологією; 3) за географічними ознаками [24, с. 4].

На відміну від попередньої історіографії, головним об'єктом своїх історичних досліджень позитивісти обирають колективні об'єкти. Водночас позитивісти продовжували вивчати й індивідуальні історичні факти. «Не одна абстрактна закономірність, – занотовував П. М. Ардашев, – предмет людських знань (Rsp – допитливості), але й жива (індивідуальна) конкретність» [11, ф. 1, од. збер. 8971, арк. 171].

Саме позитивістська історіографія розробила поняття простого та складного історичного факту. Підтверджені джерелами одиничні історичні факти ставали частиною більш складних. На думку В. І. Веретенникова, складний історичний факт, як правило, є ідеографічним узагальненням простих [25, с. 37; 26, с. 148].

М. М. Бережков вважав найбільш вдалим формулювання [простого – О. Б.] історичного факту як «точної, реальної події» [11, ф. 1, од. збер. 296, арк. 13 зв.]. М. М. Бережков відзначав такі характерні риси історичних фактів: 1) «Історичні явища...досить складні»; 2) «Історичні факти дійшли до нас в особливому світлі з особливим змістом, який був наданий оповідачем»; 3) «Факти історичні важко піддаються точному виміру чи точному обліку»; 4) «Безліч фактів назавжди забуті, втрачені або загинули для історії» [27, с. 4].

Одним із перших дав визначення складного історичного факту відомий український історик

І. Я. Франко: «Історик-еволюціоніст знає добре, що ніяких простих фактів нема, що кожний факт – це здобуток неозначеного числа інших фактів, і всякий внесок з минувших фактів на будучі факти є заключування з мало звісного на менш звісне» [28, с. 481].

Більшість представників інших національних історіографій, що проживали в підавстрійській Україні, також виступала за вивчення історії, підтвержене фактами з джерел. Львівський професор О. Бальзер оголошував головним завданням академічної історіографії «найбільш докладний аналіз джерел, детальну реєстрацію кожного факту» [29, с. 469]. Лише після закінчення загальної підготовчої праці по збиранню фактів, на його переконання, стане «можливим формулювання узагальнених висновків, синтез» [29, с. 469]. Головними завданнями наукових досліджень В. Татаркевич називав «встановлення фактів, з'ясування фактів і впорядкування [тобто їх класифікацію – О. Б.] фактів» [30, с. 1]. Саму класифікаційну роботу львівський науковець називав істотною складовою частиною праці історика [30, с. 10].

Саме з появою величезної кількості нових історичних джерел О. Бальзер пов'язував необхідність формулювання нової теорії історичного процесу [31, с. 380]. Поява нових історичних фактів, на його переконання, приведе істориків до прийняття «гасла правди», тож учений звертався із закликом до колег: «прагнімо тієї правди у міру наших сил та талантів» [31, с. 380].

Інший польський історик Ф. Буяк зі Львова визнавав лише історичні факти об'єктом вивчення істориків [32, с. 342]. На початку свого дослідження про гуцулів професор Чернівецького університету Р. Ф. Кайндль висловився так щодо переваги фактів з історичних джерел над науковою літературою: «Моїм основним правилом було не брати до уваги друкований матеріал» [33, с. 5].

На думку позитивістів, сам термін «історичний факт» зрозумілий і не потребує концептуальної розробки як наукове поняття. Наприкінці ХІХ ст. такий підхід був розкритикований неокантіанцями. У результаті аналізу А. Бергсоном, В. Дільтеєм, Г. Зіммелем, В. Віндельбаном, Г. Ріккертом різних наукових понять відбулося загальне визнання унікальності природи історичного факту, його знаковості [34, с. 121; 35, с. 27–28, 55–56; 36, с. 127–131].

Висновки. Фактографічний характер історичних праць досліджуваного часу обумовив особливий інтерес істориків-позитивістів до питання історичного факту. Процес наукового пізнання часто набував характеру пояснення

сукупності простих історичних фактів з подальшим синтезом цих коментарів та приходу дослідників до більш широких узагальнень. Позитивістський наратив відрізнявся і формальними ознаками «великого» тексту. Характерними рисами більшості праць істориків-позитивістів України були: широке цитування джерел (переважно актових матеріалів), складний апарат приміток, археографічні додатки, фактографічний виклад матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гуревич А. Я. Что такое исторический факт? / А. Я. Гуревич // Источниковедение : теоретические и методические проблемы. – М., 1969. – С. 59 – 88.
2. Конт О. Курс положительной философии : в 6-ти т. / О. Конт. – СПб. : Посредник, 1899. – Т. 1. – XVI, 302 с.
3. Конт О. Катехизис промышленников или система позитивной политики / О. Конт // Родоначальники позитивизма. – СПб. : Изд. АО Брокгауз и Ефрон, 1911. – Вып. 2. – С. 77 – 152;
4. Милль Д. С. Система логики силлогистической и индуктивной. Изложение принципов доказательства в связи с методами научного исследования / Д. С. Милль. – 2-е изд. – М. : Изд. Г. А. Лемана, 1914. – 880 с.
5. Спенсер Г. Основные начала / Г. Спенсер ; пер. с англ. Л. Алексеева. – К. : Изд. книгопродавца Ф. Иогансона, 1886. – IV, 375 с.
6. Ланглуа Ш.-В. Введение в изучение истории : пер. с франц. / Ш.-В. Ланглуа, Ш. Сеньобос. – СПб. : Тип. И. И. Скороходова, 1899. – 276 с.
7. Лучицкий И. В. Отношение истории к науке об обществе (Вступительная лекция в курс новой истории, читанная доцентом университета св. Владимира, 18-го октября 1874 г.) / И. В. Лучицкий // Знание. – 1875. – №1. – С. 1 – 42.
8. Петрушевский Д. М. Новое исследование о происхождении феодального строя / Д. М. Петрушевский // Журн. Мин-ва народ. просвещения. – 1892. – Ч. 284. – №12. – С. 307 – 376. – Рец. на кн. : Vinogradoff P. Villianage in England. Essays in English mediveval history / P. Vinogradoff. – Oxford: Clarendon Press., 1892. – XII, 464 p.
9. Ковалевский М. М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства / М. М. Ковалевский. – М. : Тип. М. Солдатенкова : Тип. В. Рихтера, 1900. – Т. 1 – 3.
10. Смоленский И. История как наука и как предмет преподавания (Переоценка исто-

- рических ценностей) : Историко-методологический этюд / И. Смоленский. – Одесса : Тип. Е. Н. Фесенко, 1905. – 176 с.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В.І.Вернадського.
  12. Грушевський М. Економічний стан селян в Сяніцкім старостві в середині XVI в. на основі описей королівщини / М. Грушевський // Жерела до історії України-Руси ; під ред. М. Грушевського. Описи королівщини в руських землях XVI віку. Т. 3 : Люстрації земель Холмської, Белзької і Львівської. – Львів, 1900. – С. 1 – 27.
  13. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т. , 12 кн / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1991 – 1997. Т. 1 – 11; кн. 1 – 12.
  14. Грушевський М. С. Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання / М. С. Грушевський. – Відень, 1920. – 64 с.
  15. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1896. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 4 – 9. – Рец. на кн. : Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. / П. А. Иванов. – Одесса : «Эконом.» тип. , 1895. – II, 317 с.
  16. Грушевський М. [Рецензія] / М. Грушевський // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – 1895. – Т. 5 ; кн. 1. – С. 9 – 11. – Рец. на кн. : Коцовский В. Историко-литературные заметки до «Слова о полку Игоревом». – Львов: Б.и. , 1893. – 42 с.
  17. Багалій Д. І. Нарис української історіографії. Т. 1, вип. 1. Літописи / Д. І. Багалій. – К.: Друк. ВУАН, 1923. – 138 с.
  18. Круссман В. Э. Введение в изучение новой истории / В. Э. Круссман. – Одесса, [Б. д.]. – 172 с.
  19. Аландский П. И. Лекции по истории Греции / П. И.Аландский // Университетские известия. – К., 1884. – №9. – С. 1 – 48 ; №10. – С. 49 – 80 ; №11. – С. 81 – 112 ; №12. – С. 113 – 168 ; 1885. – №1. – С. 169 – 208 ; №2. – С. 209 – 264 ; №4. – С. 265 – 274.
  20. Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки.
  21. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории / М. П. Драгоманов // Журн. Мин-ва народ. просвещения. – 1874. – Ч. 175, №10. – С. 152 – 181.
  22. Петрушевский Д. М. О задачах всеобщей истории как науки. Вступительная лекция, читанная в Варшавском университете / Д. М. Петрушевский // Образование. – 1898. – №2. – С. 1 – 10.
  23. Тарле Е. В. Социология и историческое познание / Е. В. Тарле // Вестн. Европы. – 1902. – №10. – С. 429 – 474.
  24. Шмит Ф. И. Законы истории. Введение к курсу всеобщей истории искусств / Ф. И. Шмит. – Х.: Тип. М. Зильберберга, 1916. – Вып. 1. – 198 с.
  25. Веретенников В. И. К построению понятия об историческом факте / В. И. Веретенников // Наука на Украине. – 1922. – №2. – С. 37 – 45.
  26. Веретенников В. И. Этюды по вопросам исторического конструирования (Из опыта русской исторической науки) / В. И. Веретенников // Науч. зап. научно-исследовательской кафедры истории европейской культуры. – 1927. – Вып. 1. – С. 147 – 164.
  27. Бережков М. Н. Об истории как народном самосознании / М. Н. Бережков // Изв. ист.-филол. ин-та кн. Безбородько в Нежине. – 1884. – Т. 8. – С. 1 – 12.
  28. Франко І. Ukraina irredenta / І. Франко // Житє і слово. – 1895. – Т. 4, кн. 6. – С. 470 – 483. – Рец. на кн. : Бачинський Ю. Україна irredenta (по поводу еміграції). Суспільно-політичний скиц / Ю. Бачинський. – Львів : Накл. Д. Лукіяновича, 1895. – 139 с.
  29. Balzer O. [Recenzja] / O. Balzer // Kwartalnic historyczny. – 1887. – R. 1. – Z. 3. – S. 467 – 476. – Rec. na ks. : Hube R. Prawo polskie w XIV wieku. Sądy, ich praktyka i stosunki prawne społeczeństwa w Polsce ku schyłkowi XIV wieku. – Warszawa : Redakcja Biblioteki Umiejętności Prawnych, 1886. – IV, 410, 110, V s.
  30. Tatariewicz W. Historia i klasyfikacja. Nadb. z Księgi pamiątkowej ku czci Leona Pinińskiego / W. Tatariewicz. – Lwów : Wyd-wo Zakł. Narod. im Ossolińskich, 1936. – 10 s.
  31. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Kętrzyńskiego 1775 – 1918. Zebrał, wstępem i komentarzem opatrzył Marian H. Serejski. – Warszawa : PWN, 1963. – 665 s.
  32. Bujak F. Uwagi o badaniach życia społecznego i gospodarczego / F. Bujak // Nauka polska. – 1918. – Т. 1. – S. 337 – 344.
  33. Кайндль Р. Ф. Гуцули : їх життя, звичаї та народні перекази / Р. Ф. Кайндль. – Чернівці : Молодий Буковинець, 2000. – 208 с.
  34. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки : пер. с нем. / Г. Риккерт. – СПб. : Изд. Кусковой, 1903. – 615 с.

-
35. Риккерт Г. Философия истории / Г. Риккерт; пер. с нем. С. Гессена. – СПб.: Изд. Д. Е. Жуковского, 1908. – XIV, 154 с.
36. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре / Г. Риккерт ; пер. со 2-го нем. изд. – СПб.: Образование, 1911. – 196 с.
-